

СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА КОНЦЕПТУ *VIRTUS* У "МОРАЛЬНИХ ЛИСТАХ ДО ЛУЦИЛІЯ" ЛУЦІЯ АННЕЯ СЕНЕКИ

Полович Ірина Йосифівна,

викл.

Національний університет "Львівська політехніка"

Стаття присвячена характеристиці поняттєвої складової етичного концепту *VIRTUS*, представленого в епістолярній спадщині Сенеки. Результати наукової розвідки засвідчили, що даний концепт найчастіше реалізує значення: військова та громадянська мужність, мужність перед судьбою, смертю, хворобою та тортурами; моральні чесноти. При цьому *VIRTUS* найчастіше використовувалось в стилі високого мовлення.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, етичний концепт, семантика, доброчесність, чеснота, Сенека.

У системі уявлень і знань про світ значне місце посідають етичні концепти. Моральні категорії, що лежать в їх основі, будучи універсальними за своєю природою, детермінуються в культурно-історичних рамках певної національної традиції, яка визначає способи формування концептів в мові. Базисні концепти, які репрезентуються іменниками з абстрактною семантикою, активно досліджуються в сучасному мовознавстві на матеріалі різних мов. До числа подібних слів ми можемо віднести і предмет нашого зацікавлення, концепт *VIRTUS*. Даний концепт був об'єктом дослідження як багатьох середньовічних мислителів, так і сучасних провідних вчених. Зокрема, його у своїх працях висвітлювали Ж. О. Ламетрі, Д. Дідро, Б. Бауер, Ф. Зелінський, П. Краснов, А. Столяров. Проте ці дослідження були радше філософського чи історіографічного, аніж лінгвістичного характеру [Титаренко 2002, 14–17, 27, 34–35].

Метою ж нашої розвідки є лінгвальна характеристика поняттєвої складової даного концепту.

Об'єктом дослідження виступає поняття *доброчесності*, а його **предметом** – особливості лінгвогносеологічної сутності згаданого поняття.

Вивчення етичних концептів, створених видатними філософами, мислителями, письменниками особливо цікаве тим, що етичні концепти, будучи досить стабільними утвореннями і володіючи соціальною значущістю, піддаються впливу часу, їх структура спроможна переносити зміни відповідно до духовної, інтелектуальної чи соціальної еволюції суспільства [Слипнева, 268]. Саме вищенаведені фактори визначають **актуальність** нашої розвідки.

Лесема *VIRTUS* походить від лат. vir "муж", що бере початок від пр. i-є *uH-ro- "чоловік", "юнак", "воїн" [De Vaan, 681]. Отже, історично поняття *VIRTUS* об'єднувало в собі всі риси, які притаманні для справжнього мужнього чоловіка, воїна, захисника. Перехід від уявлень про силу до етичного трактування поняття спостерігаємо в античній філософії, зокрема у представників стоїчного напрямку. Стоїки наголошували, що *VIRTUS* єдина, але в залежності від практичних областей її застосування, можна виокремити чотири різновиди *доброчесності*, якими володіє досконала людина. Це достатньо стандартний для античної філософії набір чеснот – *розсудливість, справедливість, мужність і поміркованість*. Це так звані "первинні" чесноти. Окрім них часто виділяють і їх різновиди ("вторинні" чесноти): *велич душі, наполег-*

ливість, стриманість, рішучість [Титаренко 2002, 161]. В "Моральних листах до Луцилія" Сенеки за лесемою *VIRTUS* ховається комплекс значень, які стосуються з однієї сторони позитивної, моральної характеристики людини, а з іншої – предметних властивостей неживих предметів. В контекстуальних реалізаціях іменника *VIRTUS* актуалізуються такі значення: *військова, громадянська мужність, мужність перед фортуною, смертю, хворобою, тортурами, поміркованість, розсудливість, справедливість, гідність, відданість, витривалість, цінність, моральні чесноти*.

Моральні чесноти. Переконавання в єдності *VIRTUS* підштовхнуло стоїків до висновку, що не можна володіти однією з чеснот, не володіючи одночасно всіма іншими. Сенека, будучи прихильником стоїчної філософської школи, дотримувався вищенаведених поглядів, що яскраво ілюструє наступний приклад: *Ad virtutes transeamus. Praecipiet aliquis ut prudentiam magni aestimemus, ut fortitudinem complectamur, iustitiam, si fieri potest, propius etiam quam ceteras nobis adplicemus; sed nil aget si ignoramus quid sit virtus, una sit an plures, separatae an innexae, an qui unam habet et ceteras habeat, quo inter se differant. (XCV, 55)* – Перейдімо до чеснот. Хтось почне наставляти, щоб ми цінували розсудливість, щоб ми любили мужність, і, якщо це можливо, ближче горнулися до справедливості. Але він нічого не досягне, якщо не знатимемо що таке доброчесність, чи вона одна чи кілька, чи вони пов'язані чи відокремлені, чи, володіючи якоюсь одною чеснотою, ми володіємо і всіма іншими.

В епістолярній спадщині Сенеки спостерігаємо яскраво виражену опозицію *чесноти-вади*. Вміти розрізняти *вади* означає знати, як з ними боротися та як їх позбавитися, тим самим забезпечуючи щасливе існування: *Adulatio quam similis est amicitiae... Venit ad me pro amico blandus inimicus; vitia nobis sub virtutum nomine obrepunt: temeritas sub titulo fortitudinis latet, moderatio vocatur ignavia, pro cauto timidus accipitur. (XLV, 7)* – А як улесливість подібна до дружби... під машкарою друга підходить до мене улесливий недруг. Під іменем чеснот нам у душу закрадаються вади. Нерозважність ховається за йменням сміливості. Лінощі називаємо поміркованістю, боязкого – обережним. Ось чому небезпечно помилятися.

Крім чітко вираженої опозиції *чесноти-вади*, знаходимо і менш виражену опозицію *чесноти-зіпсуття*. Під *зіпсуттям* Сенека розуміє такі *вади* як *ненависть* "odium", *заздрість* "invidia", *зневага* "contemptus", які несуть загрозу для *філософії*: *Numquam in tantum convalescet nequitia, numquam sic contra virtutes coniurabitur, ut non philosophiae nomen venerabile et sacrum maneat. Ceterum philosophia ipsa tranquille modesteque tractanda est. (XIV, 11)* – Зіпсуття ніколи не набере аж такої сили, ніколи так не озброїться у змові проти всіх чеснот, щоб ім'я філософії перестало бути шанованим та священним.

Військова мужність. Серед людей, які володіють цією чеснотою, Сенека називає як і видатних римських політичних та військових діячів – Луція Цецилія Метелла, Публія Деція Муса, Сципіона Африканського, так і простих невідомих нам солдатів та рабів, які зуміли принести своє життя в жертву заради високих ідеалів. Автор характеризує цю чесноту такими епітетами як *imperiosa* – владна, *simplex* – проста (LXXXII, 22), *exacta* – довершена (LXXI, 28), *multa* – значна, висока (CII, 30).

Alter post hunc, paternae virtutis aemulus, conceptis sollemnibus ac iam familiaribus verbis in aciem confertissimam incurrit, de hoc sollicitus tantum, ut litaret, optabilem

rem putans bonam mortem. (LXVII, 9) – Інший суперник батьківської мужності, вимовивши урочисті і вже спадкові слова, налетів на щільний стрій, дбаючи лише про те, щоб жертва його була сприятлива, і вважаючи бажаною прекрасну смерть.

Виявами військової мужності володіє той, хто сміливо наступає на ворожі стіни *"fortiter hostium moenia expugnat"*, терпляче стримує облогу *"obsidionem patientissime sustinet"*, відважно несе варту перед валом *"fortis potest qui pro vallo securus excubuit"*, падає з підрізаними жилами на колінах, проте не випускає зброї *"succisis poplitibus in genua se excepit nec arma dimisit"*, повертається увесь в крові після бою *"sanguinulentis et ex acie redeuntibus"*. Сенека, цитуючи Вергілія, стверджує, що нагородою за прояви мужності буде пам'ять нащадків та слава цілого роду: ... *multa viri virtus animo multusque recursat gentis honos (CII, 30)*.

Громадянська мужність. В період занепаду моральних цінностей римського суспільства такою чеснотою володіли такі визначні особистості як Катон Молодший та Публій Рутілій Руф, котрі однаково відважно змогли відстояти свою громадянську позицію. Перший, запеклий прихильник республіки, не бажаючи бачити її занепад, позбавив себе життя, інший, несправедливо обвинувачений, відмовився від громадянства Риму: *Quamdiu Catonem civitas ignoravit, respuit nec intellexit nisi cum perdidit. Rutili innocentia ac virus lateret, nisi accepisset iniuriam: dum violatur, effulsit. (LXXIX, 14)* – Як довго громадяни зневажали Катона, відкидали його і тільки тоді схаменулися, коли погубили. Невинність і мужність Рутілія залишилися б невідомі, якби з ним не вчинили несправедливо; насильство дозволило їм засяяти.

На протигагу Катону та Рутілію, Гней Помпей та Гай Марій у своїх вчинках керувалися не прагненням до доброчесності *"virtutis instinctu"* чи розумом – *"ratio"*, а марнославством – *"ambitio"* та оманливою величчю – *"magnitudo falsa"*:

1. *Ne Gnaeo quidem Pompeio externa bella ac domestica virtus aut ratio suadebat, sed insanus amor magnitudinis falsae. (XCIV, 64)* – Так і Гнея Помпея до зовнішніх та громадянських воєн схилив не розум, не мужність, а безтямна жага оманливої величі.

2. *Quid, tu C. Marium semel consulem (unum enim consulatum accepit, ceteros rapuit), cum Teutonos Cimbrosque concideret, cum Iugurtham per Africae deserta sequeretur, tot pericula putas adpetisse virtutis instinctu? Marius exercitus, Marium ambitio ducebat. (XCIV, 66)* – Чи ти можливо вважаєш, що Гай Марій, який лиш один раз був консулом, розгромивши тевтонів і кимбрів, переслідуючи пустелями Африки Югурту, наражався на стільки небезпек лише тому, що його гнала вперед мужність?

Мужність перед фортуною, смертю, хворобою, тортурами. Поняттям, якому автор надає негативного забарвлення, протиставляючи його *доброчесності*, є *фортуна*. В уяві римлян фортуна символізувала мінливість навколишнього світу, сліпу випадковість особистого чи громадянського життя. Віддатися на милість долі, на думку Сенеки, є найбільшим проявом рабства, адже люди, які не прагнуть набути мудрості чи стати доброчесними, позбавляють себе можливості бути щасливими і стають залежними від зовнішніх обставин. *Фортуна* посиляє людям різного роду страхи. Щоб подолати їх та звільнитися від неї, потрібна мужність: *Fortuna tecum bellum gerit: non sum imperata facturus; iugum non recipio, immo, quod maiore virtute faciendum est, excutio. (LI, 8)* – Фортуна веде зі мною війну; я не буду виконувати її накази, не приймаю її ярма, навпаки – а для цього потрібно ще більше мужності – скидаю його.

Серед страхів, яким протистоїть мужність, Сенека виокремлює: смерть – *mors* (LXX, LIV, LXXVII), хворобу – *morbus* (LXXVIII, LXVII), тілесні муки – *tornamenta* (LXVII, LXXXV). Сенека пише: *Mors est non esse... hoc erit post me quod ante me fuit...quidquid ante nos fuit mors est* (LIV, 4; 5) – Смерть – це небуття... смерть була перед моїм життям й буде після нього... все, що було перед нами, – ця ж сама смерть для нас. Мудрим є той, хто може прийняти смерть добровільно, з гідністю, без тіні страху, чи то на іграх із дикими тваринами, чи під час громадянської війни, чи на смертельному ложі, чи перебуваючи в рабстві: *Illum tu lauda et imitare quem non piget mori, cum iuvet vivere: quae est enim virtus, cum eiciaris, exire? Tamen est et hic virtus: eicior quidem, sed tamquam exeam.* (LIV, 7) – Вихваляй і наслідуй того, кому не прикро вмирати, навіть коли його вабить життя. Бо що то за мужність виходити, коли тебе й так викидають за поріг? Однак, є тут мужність, хоч викидають мене, я все ж виходжу добровільно. Автор закликає з гідністю боротися проти недуг та смиренно терпіти тілесні муки, адже це правильний спосіб подолати їх:

1. *Est, mihi crede, virtuti etiam in lectulo locus. Non tantum arma et acies dant argumenta alacris animi indomitique terroribus: et in vestimentis vir fortis apparet.* (LXXVIII, 21) – Повір мені, навіть ліжко може дати простір для доброчесності. Не лише зброя і поле бою здатні засвідчити войовничий характер та безстрашність: і на постелі видно мужа хороброго.

2. *Si fortitudo optabilis est, et tormenta patienter ferre optabile est; hoc enim fortitudinis pars est. Sed separa ista, ut dixi: nihil erit quod tibi faciat errorem. Non enim pati tormenta optabile est, sed pati fortiter: illud opto 'fortiter', quod est virtus.* (LXVII, 6) – Якщо бажано є мужність, значить, бажаним є і терпіння під тортурами, адже і це частина мужності. Але не змішуй все в одне, як я сказав – і ніщо вже не введе тебе в помилку. Бажано не терпіти тортури, а терпіти їх мужньо, цього "мужньо" я і прагну, бо воно і є мужність.

Об'єктом прискіпливої уваги Сенеки є *поміркованість*, яка трактується як одна із основних чеснот мудреця. *Поміркованість* полягає в тому, щоб утримуватися від надмірних бажань та імпульсів. У всьому має бути міра: *...nec utquam immodica durarunt nisi illa moderatrix ratio compescuit. Hoc multarum tibi urbium ostendet eventus, quarum in ipso flore luxuriosa imperia ceciderunt, et quidquid virtute partum erat intemperantia corrui.* (LXXIV, 19) – ... ніколи ще не могло довго протривати непомірне, якщо приборкувач розум не звів його до належної міри. Доказ – доля багатьох міст, пишна влада яких упала в самому цвіті, і все те, що нагромадила поміркованість, нанівець звела непоміркованість.

Під *розсудливістю* Сенека розуміє усвідомлення життєвих цілей, знання природного порядку і вміння стримувати свої бажання, керуючись розумом. Тобто *розсудливість* – це чеснота, яку здобувають шляхом вдосконалення того досконалого, чесного блага "perfectum, honestum bonum", яке виповнює людське щастя "felicitatem hominis implevit" – позуму "ratio": *Perge, Lucili, et prospera, ne tibi accidat quod mihi, ut senex discas... nulli sapere casu obtigit. Pecunia veniet ultro, honor offertur, gratia ac dignitas fortasse ingerentur tibi: virtus in te non incidet. Ne levi quidem opera aut parvo labore cognoscitur; sed est tanti laborare omnia bona semel occupaturo.* (LXXVI, 6) – Тож не барися, Луцилію, щоб і тобі, бува, не трапилося те, що і мені, –

вчитися на старості літ... Нікому ж не вдалося, випадково стати розумним. Гроші навинуться тобі несподівано, почестями тебе обдарують, повага й високі посади додадуться, можливо, до всього іншого, а от чесноти під ногами не надибаєш: вона не приходить легкою ціною, недбалою працею.

Тоді як *розсудливість*, *мужність*, *поміркованість* орієнтовані виключно на самого себе, така чеснота як *справедливість* стосується відношення до людей навколо. На думку автора, ця чеснота полягає в тому, щоб людина, отримувала те, на що вона заслуговує: *Alium uidimus aduersus amicos benignum, aduersus inimicos temperatum, et publica et priuata sancte ac religiose administrantem... intelleximus in illo perfectam esse uirtutem.* (CXX, 10) – Іншого ми бачили прихильним до друзів, терплячим до ворогів, бездоганим і сумлінним в справах приватних і державних... ми усвідомили, що в ньому досконала чеснота. Саме цю чесноту автор характеризує такими епітетами як *sacra* – священна (CXIII, 31), *pulcherrima* – найгарніша (CXIII, 31), *perfecta* – досконала (CXX, 10).

Вірність за Сенекою передбачає певну міру самопожертви заради виконання громадянського чи військового обов'язку: *... Iubam in regno suo non locorum notitia adiuuet, non popularium pro rege suo virtus obstinatissima,...* (LXXI, 10) – ... нехай Юбі в його ж володіннях не допоможе ні знання місцевості, ані неситна вірність своєму володарю підлеглих. Автор возвеличує цю чесноту, вдаючись до метафоричного ототожнення з найсвятішим благом людського серця *"sanctissimum humani pectoris bonum est"* (LXXXVIII, 29) та називає її *perfecta* – досконала (LXVI, 9) і *pretiosa* – цінна (LXXIV, 13).

Присутнім є момент самопожертви і коли йдеться про *гідність*: *Nemo mihi videtur pluris aestimare virtutem, nemo illi magis esse devotus quam qui boni viri famam perdidit ne conscientiam perderet.* (LXXXI, 20) – Ніхто на мою думку не цінить доброчесності так високо, ніхто настільки їй не відданий, як той, хто пожертвував славою бездоганної людини, щоб тільки не пожертвувати сумлінням. *Гідність* проявляється у здатності переносити торттури (LXVI, 14), біль від втрати близького друга (XCIX, 14; 15), бідність (LXXXV, 39), вигнання (LXXXV, 40).

Слід також, виокремити таку чесноту як *витривалість*. Цей випадок цікавий тим, що автор вдається до іронічного використання лексеми *VIRTUS*: *...cum penes te palma fuerit et propinationes tuas strati somno ac vomitantes recusaverint, cum superstes toti convivio fueris, cum omnes viceris virtute magnifica et nemo vini tam capax fuerit, vinceres a dolio.* (LXXXIII, 24) – ...коли переможна пальма ось-ось буде в тебе в руках, а твої співтрапезники, хто піддавшись дрімоті, хто виблювуючи надмір їжі та напою, вже не питимуть тобі до товариства, коли серед усіх гостей ти один зумієш вистояти, всіх перевершивши своєю витривалістю, довівши, що ніхто інший не спроможний вмістити в собі такої кількості питва, – навіть тоді пальму з рук тобі вирве бочка.

Попередньо розглянуті складові концепту *VIRTUS* торкалися аспекту волевиявлення людей. Не менш цікавим та унікальним є випадок використання *VIRTUS* по відношенню до неживих предметів, де дана лексема висвітлює конотацію *цінність*: *Propria virtus est in vite fertilitas; in homine quoque id laudandum est quod ipsius est.* (XLI, 7) – Власна цінність лози в її плідності. Так і в людині слід хвалити, те що від самої людини.

Підводячи підсумки аналізу функціонування концепту *VIRTUS* в Сенеки, варто зауважити, що це багатозначне поняття, яке використовувалось в доволі широкому смисловому діапазоні. Найбільш вживаними є *військова та громадянська мужність, мужність перед фортуною, смертю, хворобою та тортурами, моральні чесноти; поміркованість, розсудливість, справедливість, відданість, гідність, цінність, витривалість* зустрічалися рідше. При чому *VIRTUS* найчастіше вживали в стилі високого мовлення, рідше в іронічному контексті середнього стилю.

Перспективою подальших досліджень є аналіз кожної контекстуальної реалізації іменника *VIRTUS* у творчості інших римських авторів, зокрема у поезії.

Полович И. И., препод.

Национальный университет "Львовская политехника"

Структура и семантика концепта *VIRTUS* в "Нравственных письмах к Луцилию" Л. А. Сенеки

Статья посвящена характеристике понятийной составляющей этического концепта *VIRTUS*, представленного в эпистолярном наследстве Сенеки. Результаты научного исследования показали, что данный концепт чаще реализует значение: военное и гражданское мужество, мужество перед судьбой, смертью, болезнью и пытками; моральные качества. При этом *VIRTUS* чаще использовалось в стиле высокой речи.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, этический концепт, семантика, добродетель, достоинство, Сенека.

Polovych I. Y., Lecturer

Lviv Polytechnic National University

Structure and Semantics of the Concept *VIRTUS* in "Letters From A Stoic" by Seneca

The article deals with the cognitive notion of the mental representations of the ethical concept *VIRTUS* in Seneca's epistolary heritage. According to the results obtained this concept has different implementations, i. e. military and civil courage, courage before destiny, death, disease and torture; moral virtues etc. Thus, *VIRTUS* is often used in a high-style of language.

Key words: cognitive linguistics, ethical concept, semantics, virtue, excellence, Seneca.

Література:

1. Куркина, Т. Семантика добродетели в русской литературе XVIII века / Т. Куркина // Вестник Московского государственного областного университета. Серия русская филология. – М. : Изд. МГОУ, 2011. – Вип. 5. – С. 102–108.
2. Сенека, Л. А. Моральні листи до Луцилія / Луцій Анней Сенека. – К. : Основи, 1996. – 608 с.
3. Слипнева, М. И. К проблеме исторического динамизма концепта : vertu (добродетель) в "Опытах" Монтеня / Милослава Ивановна Слипнева // Новое в когнитивной лингвистике. – Кемерово : КемГУ, 2006. – Вип. 8. – С. 268 – 272.
4. Титаренко, И. Н. Философия Луция Аннея Сенеки и ее связь с учением Ранней Стои / Инна Николаевна Титаренко. – Ростов н/Д. : Изд. СКНЦ ВШ, 2002. – 272 с.
5. De Vaan, M. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages / Michiel de Vaan. – Brill Academic Publishers, 2008. – 837 p.
6. *Epistulae morales ad Lucilium* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.thelatinlibrary.com/sen.html>.

Стаття надійшла до редакції 26.04.14